

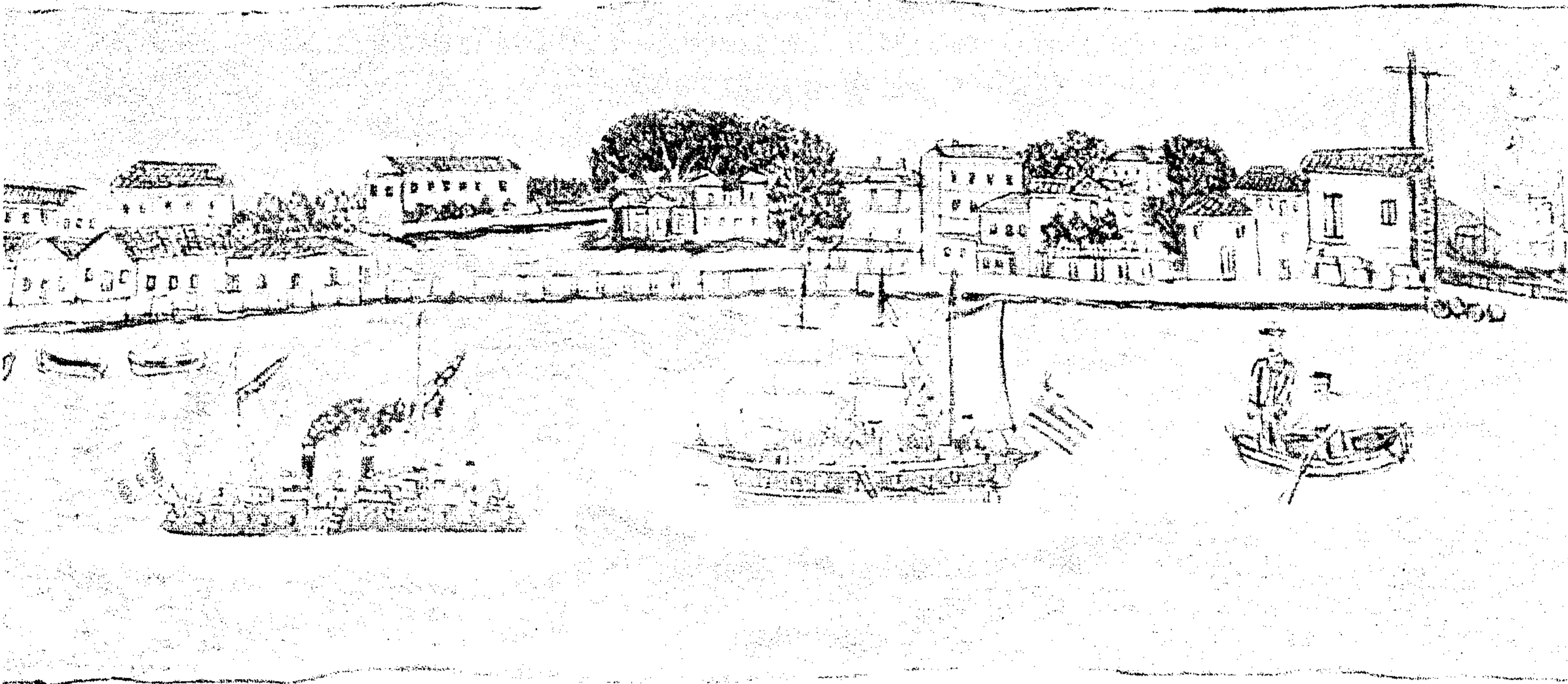
Φιλολογική

ΑΠΡΙΛΙΟΣ-ΜΑΪΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2004

ΕΤΟΣ 22 ΤΕΥΧΟΣ 87

ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ
ΕΝΩΣΗ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΠΕΦ

Η έννοια της «Εθνικής Λογοτεχνίας», η θέση της ποίησης και ο ρόλος της γλώσσας κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα

του Δημήτρη Πολίτη*

Η προβληματική που έχει αναπτυχθεί γύρω από την πνευματική, και ιδιαίτερα τη λογοτεχνική, παραγωγή του 19^{ου} αιώνα σχετίζεται αναπόφευκτα με τους αγώνες των επαναστατημένων Ελλήνων για την απόκτηση της ελευθερίας τους αλλά και με την αγωνία τους για τη διαμόρφωση της εθνικής τους συνείδησης. Η προεπαναστατική και κυρίως η μετεπαναστατική Ελλάδα αναζητά ιδέες και πρότυπα στη δυτικοευρωπαϊκή σκέψη, μέχρι και το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, για να στηριχτεί στη συνέχεια στις δικές της δυνάμεις και για να αναλωθεί τελικά στις δικές της πολιτικές και πολιτισμικές επιλογές. Ακόμη και μια θεωρητική συνεύρεση των ιστορικών στιγμών με τα λογοτεχνικά δημιουργήματα δεν μπορεί να αγνοήσει τους όρους αλλά και τα όρια περιγραφής της λογοτεχνικής ζωής, το ύφος της λογοτεχνικής δημιουργίας και τη διαδικασία πρόσληψής της. Επιπλέον, το γεγονός ότι δίπλα σε μια ανήσυχη πολιτική και κοινωνική ζωή στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα «*πυκνώνει μια δυσανάλογα έντονη πνευματική και λογοτεχνική δραστηριότητα*»¹ επιβάλλει μια βαθύτερη μελέτη της λογοτεχνικής ατμόσφαιρας και των παραμέτρων της. Αξιοποιώντας «*τον ιστό των αλληλεξαρτήσεων που συνδέουν τα κείμενα τόσο μεταξύ τους όσο και με το σύνολο της πνευματικής παραγωγής και του πολιτισμού, στον οποίο ανήκουν*»², διαπιστώνουμε ότι η ιστορικότητα της (λογοτεχνικής) γραφής διαπνέει τη λογοτεχνική παραγωγή και θεωρία του (ελληνικού) 19^{ου} αιώνα, ενώ η ιστορική στιγμή, συλλαμβάνοντας τη γραφή, «*ενεργοποιείται μέσα στην επικαιρότητα του νοήματος που εκφέρει η Λογοτεχνία*»³. Εξάλλου, είναι πια κοινή θέση ότι η λογοτεχνική παραγωγή αυτής της περιόδου αποτελεί ένα ασφαλές μέσο ελέγχου των ιστορικών, ευρύτερα, και των κοινωνικών, στενότερα, αντιστοιχιών της.

Ο Κ.Θ. Δημαράς, σκιαγραφώντας το λογοτεχνικό πλαίσιο του 19^{ου} αιώνα και επιχειρώντας κάποιες «ειδολογικές» διακρίσεις, εντοπίζει στην περίοδο 1830-80 μια «*σύμπτωση ανάμεσα σε καθαρεύουσα και σε ρομαντισμό*»⁴. Ονομάζει μάλιστα «*μικρό αιώνα*» την περίοδο αυτή, της αποδίδει τα χαρακτηριστικά «*μιας αέριας λογοτεχνικής εποχής*» και αναφέρεται σε περίοδο προπαρασκευής, που ταυτίζει με την περίοδο του Αγώνα, σε περίοδο εξόρμησης, μέχρι τα 1850, και σε περίοδο ακμής, μέχρι τα 1880⁵. Ο Νεοελληνικός Ρομαντισμός, που επιζεί μέχρι και τη δεκαετία του 1870⁶, επιδιώκει να εκφράσει μαζί με (και

μέσα από) την Αθηναϊκή Σχολή την ελληνική ψυχή, φτάνει σε ακρότητες, κυρίως γλωσσικές, και αυτοπαγιδεύεται. Η λογοτεχνική γενιά που το πλαισιώνει, φορέας μέχρι κάποιο βαθμό της φιλελεύθερης διανόησης της εποχής, βρίσκεται υπόλογη απέναντι στο λαό για τα απραγματοποίητα οράματα του Αγώνα και για τις ανεκπλήρωτες προσδοκίες του Έθνους. Η κοινωνική και πολιτική απογοήτευση που ακολουθεί, σε συνδυασμό με την αποκοπή από τις ρίζες της παράδοσης του ελληνικού λαού, προκαλεί και μια αίσθηση «*ανεσιτότητας*» στους Έλληνες κυρίως του ελεύθερου κράτους⁷. Η συνειδητοποίηση της ανάγκης για επανασύνδεση με τις βαθύτερες ουσίες της ελληνικής ψυχής αλλά και με τη γλώσσα του λαού, καθώς και το αίτημα για αναζωογόνηση της πνευματικής ζωής και της λογοτεχνίας της εποχής, υποβοηθούνται από την αισιοδοξία που εμπνέει η ανανεωτική παρουσία του Χ. Τρικούπη. Η επανασύνδεση γίνεται τότε κοινωνικό αίτημα αλλά και κυρίαρχη ιδεολογία μιας νέας λογοτεχνικής γενιάς, της γενιάς του 1880⁸.

Αυτό που κυρίως ενώνει τους εκπροσώπους της, με προεξάρχοντα τον Κωστή Παλαμά, είναι ο κοινός αγώνας τους για τη δημοτική γλώσσα και οι προσπάθειές τους για το «*ξεπέρασμα*» του Ρομαντισμού⁹. Και είναι οι περισσότεροι από αυτούς ποιητές, γιατί φαίνεται τελικά ότι η ποίηση είναι «*κοινωνικά δραστικότερη, ώστε, όταν μια λογοτεχνία επηρεάζει στο σύνολο μια κοινωνία να προτιμείται αυτόματα σχεδόν το ποιητικό είδος*»¹⁰. Η διαπίστωση αυτή ισχύει από την εποχή ακόμη του Σολωμού, όταν στο Διάλογό του (1824) επιχειρηματολογεί ως «*Ποιητής*» για την ανάγκη καθιέρωσης μιας σύγχρονης μορφής της μητρικής του γλώσσας, προτάσσει την αξία της (ομιλούμενης) γλώσσας του λαού και υποστηρίζει την πρωτοκαθεδρία των λειτουργιών του ποιητικού λόγου και του ρόλου του ποιητή. Εξάλλου, η πεζογραφία έχει απομακρυνθεί «*έγκαιρα*» από τη ρομαντική ιδέα, αφού εγκαταλείπει το ιστορικό μυθιστόρημα και στρέφεται προς την καθημερινή και την επαρχιακή ζωή, ανοίγοντας κατά κάποιον τρόπο το δρόμο στην ποίηση¹¹.

Προσπάθειες υπέρβασης του ρομαντισμού, ιδιαίτερα στην παρακμή του, γίνονται και πριν από τη γενιά του '80. Εντοπίζονται και τότε αντιρομαντικά φαινόμενα κυρίως από ποιητές, όπως για παράδειγμα ο Γ. Βιζυηνός ή ο Δ. Καμπούρογλου. Είναι, εντούτοις, προσπάθειες περισσότερο «*ατομικές*» και η εμβέλεια των λογοτεχνικών

τους αναζητήσεων δεν είναι δυνατό να αντιπαραβληθεί με αυτή των δημιουργών της γενιάς του '80¹². Κι αν το ρόλο του εκφραστή του κοινωνικού κυρίως χαρακτήρα της ανανέωσης αναλαμβάνουν σωματεία ή ομάδες, όπως η «Εταιρεία των Φίλων του Λαού» ή ο φιλολογικός σύλλογος «Παρνασσός», φορείς των πνευματικών ζυμώσεων της εποχής γίνονται έντυπα όπως η *Εστία* (1876-95), που παίζει καθοριστικό ρόλο στα λογοτεχνικά πράγματα της εποχής αλλά και μετέπειτα, ή ο *Ραμπαγός* (1878-89), από τις στήλες του οποίου πρωτοεμφανίζονται ποιητές, όπως ο Παλαμάς, ο Δροσίνης, ο Καμπάς κ.ά. Το 1883 η *Εστία* εξαγγέλλει διαγωνισμό διηγήματος του οποίου:

«Η υπόθεσις... έσται ελληνική, τουτέστιν θα συνίσταται εις περιγραφήν σκηνών του βίου του ελληνικού λαού εν οιαδήποτε των περιόδων της ιστορίας αυτού ή εις εξιστόρησιν επεισοδίου τινός της ελληνικής ιστορίας»¹³.

Στην ίδια εποχή τοποθετούνται και οι προσπάθειες του Ν.Γ. Πολίτη να αναδείξει την αξία του λαϊκού πολιτισμού και της ελληνικής εθνότητας, ενώ η Λαογραφία που αναπτύσσεται ως επιστήμη παίρνει το χαρακτήρα κινήματος και συνυπάρχει με μεγαλοϊδεατικά και αλυτρωτικά ιδεώδη¹⁴. Έρχεται έτσι ο Ν. Πολίτης να ικανοποιήσει την ανάγκη των Ελλήνων για αποκατάσταση της φυλετικής και εθνικής τους συνέχειας, μεταφέροντας στον ελληνικό χώρο ανάλογες ευρωπαϊκές ιδέες που είχε γνωρίσει ο ίδιος. Προς την κατεύθυνση αυτή κινούνται και οι προσπάθειες του Σπ. Ζαμπέλιου αλλά και άλλων από τον κύκλο του Σολωμού, από τη δεκαετία ακόμη του 1850 και νωρίτερα, χωρίς, ωστόσο, άμεσα αποτελέσματα. Στα 1850 κυκλοφορεί στην Αθήνα και το περιοδικό *Πανδώρα*, που δημοσίευε «δημώδη άσματα, προς περίσωσιν από της λήθης»¹⁵. Ας μην ξεχνάμε, εξάλλου, ότι η αναγκαιότητα μιας τέτοιας αποκατάστασης είναι ήδη εμφανής από το 1830, όταν ο Γερμανός Jacob Philip Fallmerayer έρχεται να αμφισβητήσει την καταγωγή των σύγχρονων Ελλήνων από τους αρχαίους Έλληνες και, συνεκδοχικά, τη συνέχεια του Ελληνισμού¹⁶. Η αναγκαιότητα αυτή, από τις πρώτες ακόμη δεκαετίες ζωής του ελληνικού κράτους, σε συνδυασμό με το γενικότερο κλίμα αφύπνισης των εθνικοτήτων στα Βαλκάνια και με τα επιμέρους στοιχεία της εποχής του Νεοελληνικού Ρομαντισμού και μετέπειτα, κινητοποιεί τους Έλληνες, δημιουργούς και μη, να αναζητήσουν εναγωνίως τα στοιχεία εκείνα που θα προσδιορίσουν την εθνική τους ταυτότητα και θα λειτουργήσουν ως ερείσματα που θα τους βοηθήσουν να «διασωθούν»¹⁷.

Φαίνεται, όμως, ότι τέτοιες αναζητήσεις δεν έχουν άμεσα αποτελέσματα, αφού ακόμη και στα 1888, στον πρόλογο του μνημειώδους έργου του *Το Ταξίδι μου*, ο Ψυχάρης αναδιατυπώνει ρητά ένα παλιότερο αίτημα:

«Ένα έθνος για να γίνη έθνος, θέλει δυο πράματα: να μεγαλώσουν τα σύνορά του και να κάμη φιλολογία δική του. Άμα δείξη που ξέρει τι αξίζει η δημοτική του γλώσσα κι άμα δεν ντραπή γι' αφτή τη γλώσσα, βλέπουμε που τόντις είναι έθνος. Πρέπει να μεγαλώση όχι μόνο τα φυσικά, μα και τα νοερά του τα σύνορα. Γι' αφτά τα σύνορα πολεμώ»¹⁸.

Η άποψη αυτή του Ψυχάρη, η οποία έχει ύφος μανιφέστου, εκτός από το ειδικό ενδιαφέρον που αποδεδειγμένα έχει λόγω κυρίως του προσώπου που την εκφέρει, παρουσιάζει και γενικότερο ενδιαφέρον. Διατυπωμένη πολύ μετά (δεκαετία '80) τις απαρχές της ίδρυσης του ελληνικού κράτους, είναι ακόμη ενδεικτική της τάσης που θέλει απαραίτητη τη συμπίεση του έθνους με τη «φιλολογία» και με τη «γλώσσα». Γι' αυτό και ο Ψυχάρης αποφαινεται: *«Γλώσσα και πατρίδα είναι το ίδιο. Να πολεμά κανείς για την πατρίδα του ή για την εθνική του γλώσσα, ένας είναι ο αγώνας»¹⁹*. Κι αν, βέβαια, η τάση αυτή που εντοπίζεται σε κάθε προσπάθεια συγκρότησης του κρατικού μηχανισμού αμέσως μετά τον Αγώνα θεωρείται τότε αναγκαία, αρκετά μετά, όταν μάλιστα φιλτράρεται συνεχώς μέσα από τις διαδικασίες διαμόρφωσης ενός ενιαίου εθνικού λόγου, προσδίδει στις όποιες αναζητήσεις εντονότερο, μαχητικότερο χαρακτήρα, ενώ αποδίδει στη γλώσσα και στη φιλολογία χαρακτηριστικά «αντισώματος» για τη διάσωση της εθνικής κουλτούρας. Το τελευταίο αποδεικνύεται σημαντικό για την αυτοπροσδιοριστική διάθεση των ελλήνων δημιουργών και για τις μεταξύ τους σχέσεις, ιδιαίτερα όταν αυτές εξαντλούνται σε διαμάχη γλωσσικών ομάδων. Είναι, ωστόσο, διαφωτιστικό και για τις σχέσεις των τελευταίων με τους ευρωπαίους δημιουργούς και για τις επιρροές που δέχτηκαν.

Η προσπάθεια του Ψυχάρη να συστήσει το «έθνος» ως έννοια αλλά και να το προδιαγράψει ως μελλοντική πραγματικότητα όχι τόσο με πολιτικούς όσο με πολιτισμικούς όρους, όπως είναι η «γλώσσα» και η «φιλολογία», τον κατατάσσει σ' αυτό που ο Δ. Τζιόβας ονομάζει «Ανατολικό Εθνικισμό»²⁰. Φτάνει, δηλαδή, το «έθνος» να σημαίνει για τον Ψυχάρη ό,τι και το «γένος» για τους υπόδουλους Έλληνες κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας αλλά και κατά τη διάρκεια του Αγώνα: ένα σύνολο από άτομα που έχουν κοινή καταγωγή και παράδοση και επιδιώκουν να αυτοπροσδιοριστούν περισσότερο πολιτισμικά παρά πολιτικά. Ο Ψυχάρης δεν απαλλάσσεται, όμως, από μια μορφή δυϊσμού, σύμφωνα με την οποία οι Έλληνες της εποχής από τη μια νιώθουν την ανάγκη να αποδείξουν την πολιτική τους οντότητα και να την εντάξουν στο ευρωπαϊκό στερέωμα και από την άλλη αγωνίζονται να δηλώσουν την πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα.

Επιπλέον, η αναγόρευση της βούλησης του «έθνους» σε παράγοντα που μπορεί να καθορίσει τα πάντα συνδέει τόσο τη στάση του Ψυχάρη όσο και τη γενικότερη τάση της εποχής του με τις βασικές ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης για την εθνική συνείδηση αλλά και με την αναγκαιότητα αναγνώρισης της εθνικής ποικιλίας.

Ο Παλαμάς, αναφερόμενος σε τέτοιες εποχές, στιγματίζει την αντιφατικότητα ορισμένων δημιουργών - ποιητών της πρώτης κυρίως μετεπαναστατικής γενιάς, όπως για παράδειγμα του Γ. Παράσχου, που από τη μια διατρανώνουν την πίστη τους στη γλώσσα του λαού και από την άλλη χρησιμοποιούν την καθαρεύουσα²¹. Οι ποιητές της δεύτερης μετεπαναστατικής γενιάς (Αθηναίοι-κυρίως: Άγγ. Βλάχος, Κλ. Ραγκαβής, Δ. Παπαρρηγόπουλος, Σπ. Βασιλειάδης) γίνονται φανατικότεροι σε σύγκριση με τους πρώτους υποστηρικτές της καθαρεύουσας. Αυτοί συντηρούν και το κλίμα έντασης που κορυφώνεται στα 1877, οπότε αρχίζει η περίφημη διαμάχη μεταξύ Εμμ. Ροϊδη και Άγγ. Βλάχου. Η διαμάχη αυτή, ωστόσο, δεν είναι τόσο αντίθεση προσώπων όσο αντιπαράθεση νοοτροπιών, αφού εκφράζει την αντίδραση μιας ολόκληρης γενιάς λογοτεχνών στις ρομαντικές (γλωσσικές) υπερβολές και σηματοδοτεί τον αγώνα τους για την καθιέρωση μιας γλώσσας για το λαό. Εξάλλου, η φράση του Ψυχάρη: «*Γι' αφτά τα σύνορα πολεμώ*», με εμφανή τη διακειμενική αναφορά της στη γνωστή φράση του Μακρυγιάννη: «*Γι' αυτά πολεμήσαμε*»²², ξεφεύγει από τη στενή έννοια του Αγώνα και προσδίδει στις προσδοκίες που αυτός γέννησε χαρακτήρα γενικότερα πνευματικό.

Οι αναζητήσεις για τη διαμόρφωση μιας ενιαίας εθνικής γλώσσας, ως απόδειξης της κοινής καταγωγής και της εθνικής συνέχειας, συνιστούν το περίφημο Γλωσσικό Ζήτημα. Σχετίζονται, βέβαια, με τις ανανεωτικές προσπάθειες της γενιάς του '80 και των δημοτικιστών, οπότε και κορυφώνονται, αλλά απασχολούν τους δημιουργούς και τους ανθρώπους των γραμμάτων από πολύ νωρίτερα και σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Οι προσπάθειες αντιμετώπισης των θεμάτων της γλώσσας, είτε αυτές συνιστούν κίνημα είτε εκφράζουν μεμονωμένες απόψεις, έχουν ρυθμιστικό-κανονιστικό χαρακτήρα, αφού δεν ζητούν να περιγράψουν την πραγματική κατάσταση της γλώσσας, αλλά να καταθέσουν ιδέες ως πιθανές λύσεις²³. Είναι αξιοσημείωτο ότι ακόμη και ο Κοραής, οι απόψεις του οποίου βρίσκονται διάσπαρτες στα γραπτά του ανάμεσα στα 1804 και στα 1833 (χρονολογία του θανάτου του), επιχειρηματολογεί για την αναγκαιότητα του μοντέλου του έθνους - κράτους, αναφορικά με την κρατική υπόσταση της ανεξάρτητης Ελλάδας, και υποστηρίζει την ταυτότητα γλώσσας και έθνους. Παρά την αντιφατικότητα που του καταλογίζεται, ο Κοραής

θεωρεί αδύνατη την επιστροφή στην αρχαία ελληνική γλώσσα, αλλά υποστηρίζει την «εθνική» χρησιμότητα της πρόσβασης σ' αυτήν και προτείνει την υιοθέτηση της ομιλούμενης γλώσσας ως βάσης προσδιορισμού της σύγχρονης γλώσσας του ελληνικού λαού. Επιχειρεί με τον τρόπο αυτό τη συνάντηση των γλωσσικών μορφών, της αρχαϊζουσας και της λαϊκής, και χρησιμοποιεί όρους όπως «καλλωπισμός» και «διόρθωσις» στην προσπάθειά του να «καθαρίσει» τη γλώσσα, να συναιρέσει τις αντιθέσεις και να τις συμβιβάσει στην προοπτική μιας «*μέσης οδού*»²⁴. Οι απόψεις του Κοραή είναι εκείνες που τροφοδοτούν ουσιαστικά τη θεωρητική διαμάχη, η οποία ακολουθεί και διαρκεί μέχρι τον 20^ο αιώνα, ενώ την ουσία των απόψεων αυτών - κυρίως την ιδέα του ταυτόσημου μεταξύ γλώσσας και έθνους - ακολουθούν πολύ αργότερα και οι δημοτικιστές, οι οποίοι επιδιώκουν να συστήσουν όχι μόνο γλώσσα αλλά και λογοτεχνία εθνική.

Είναι τότε, ιδιαίτερα μετά την έκδοση του *Ταξιδιού* του Ψυχάρη και τη διαμάχη που ξέσπασε, που ο όρος «διγλωσσία» περνά στην καθημερινή χρήση. Δεν δηλώνει, όμως, την παράλληλη χρήση δύο «διακριτών» μορφών της ίδιας γλώσσας στο ίδιο κοινωνικό σύνολο για διαφορετικούς σκοπούς²⁵. Σηματοδοτεί, κυρίως, την ιστορικά προσδιορισμένη διάσταση μεταξύ της γραπτής ελληνικής γλώσσας και της προφορικής. Φτάνει έτσι να γίνεται «ψευδοδιγλωσσία», αφού το όλο ζήτημα πολώνεται μέσα στην αντίθεση δύο τύπων της ίδιας γλώσσας²⁶. Επιπλέον, δεν στηρίζεται ποτέ «σε μια συγκεκριμένη διαφοροποίηση λειτουργιών των δύο γλωσσικών κυκλωμάτων», αλλά «αντιστοιχεί περισσότερο σε μια ταξική διαίρεση», γίνεται λιγότερο φιλοσοφική και περισσότερο πολιτική, με όλες τις γνωστές ιδεολογικές και πρακτικές επιπτώσεις στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα²⁷. Ακόμη και ο Σολωμός, ο οποίος δεν έμεινε αμέτοχος στη γλωσσική διαμάχη των αρχών του 19^{ου} αιώνα, δεν ταυτίζει τη γραπτή γλώσσα με την προφορική γλώσσα του λαού, πριμοδοτεί εμμέσως πλην σαφώς τη χρήση της δεύτερης (όπως θα κάνει πολύ αργότερα αλλά φανερά ο Ψυχάρης)²⁸ και προτρέπει: «*υποτάξου πρώτα στη γλώσσα του λαού, και, αν είσαι αρκετός, κυρίεψέ την*»²⁹. Είναι αυτή, ωστόσο, η ψυχολογικά υποκινούμενη αντίληψη του που θα τον συνδέσει αφενός με το Δημοτικισμό και αφετέρου με τα λογοτεχνικά πράγματα της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα³⁰.

Στην Ελλάδα, ο όρος που χρησιμοποιείται μέχρι και τη δεκαετία του 1880, για να περιγράψει το σώμα των λογοτεχνικών κειμένων αλλά και ένα μεγάλο αριθμό από γραπτά κείμενα, όχι απαραίτητα λογοτεχνικά, είναι ο όρος «φιλολογία». Όταν, όμως, ο όρος αυτός φιλτράρεται μέσα από τη σχέση έθνους - γλώσσας και τις επιδιώξεις

της, ενώ προσδιορίζεται από το επίθετο «εθνική» και γίνεται «εθνική φιλολογία», έρχεται να δηλώσει αρκετές φορές τα λογοτεχνικά κείμενα και μόνο. Πολύ συχνά χρησιμοποιείται και ο όρος «εθνική ποίηση» που, διεκδικώντας ξεχωριστή θέση λόγω της ιδιαιτερότητας της μορφής του ποιητικού λόγου, λειτουργεί σε βάρος της χρήσης του όρου «λογοτεχνία», ο οποίος και εμφανίζεται στην Ελλάδα ουσιαστικά για πρώτη φορά το 1886 σε ένα άρθρο του Ι. Πανταζίδη στο περιοδικό *Εστία*³¹.

Μέσα από μια συγκριτική εξέταση των όρων «Λογοτεχνία», «Γραμματολογία», «Φιλολογία» και «Βιβλιογραφία», ο Πανταζίδης προκρίνει τη χρήση του όρου «Λογοτεχνία». Τον θεωρεί μάλιστα καταλληλότερο να αντιπροσωπεύσει τα γραπτά εκείνα που εκφράζουν και διασώζουν «την πνευματική ιδιοφυία» και τον «ιδιαίτερο χαρακτήρα του έθνους», ενώ υποστηρίζει ότι: «...διά τούτου εκφράζομεν το σύνολο των δοκίμων ποιητών και συγγραφέων ενός τινός έθνους ή των ως τοιούτων θεωρουμένων κατά τινά περίοδον. Εν άλλοις λόγοις λογοτεχνία είνε η των Γερμανών *Nationalliteratur*»³². Και δεν είναι, βέβαια, τυχαίο ότι ο Πανταζίδης χρησιμοποιεί το γερμανικό όρο, αν σκεφτούμε ότι το περιεχόμενό του προσδιορίζεται με όρους πολιτισμικούς και όχι πολιτικούς.

Η «ομολογία» που επιχειρεί ο Πανταζίδης με το γερμανικό όρο δηλώνει σαφώς ότι οι έλληνες διανοητές ανταποκρίνονται, έστω και με καθυστέρηση, στις αλλαγές της ευρωπαϊκής σκέψης και μέχρι κάποιο βαθμό την παρακολουθούν. Η έκφραση, για παράδειγμα του Ανώπιου «κατά τινά περίοδον», προκειμένου για τα έργα των δοκίμων δημιουργών που ως λογοτεχνικά κείμενα είναι ικανά να διασώσουν «την πνευματική ιδιοφυία» και τον «ιδιαίτερο χαρακτήρα του έθνους», είναι μάλλον απόρροια της έμφασης που έδιναν οι ευρωπαίοι δημιουργοί στην ιστορικότητα των λογοτεχνικών έργων. Η ιστορικότητα αυτή έρχεται να αντικαταστήσει την «α-χρονικότητα» των Μέσων Χρόνων και της Αναγέννησης. Η δυσπιστία που εντοπίζεται, ωστόσο, σε γραπτά παλαιότερων αναφορικά με τη χρήση του όρου «Λογοτεχνία», δεν σχετίζεται τόσο με τα προβλήματα εννοιολογικού καθορισμού του όρου· απορρέει κυρίως από την πληρότητα που μέχρι τότε πίστευαν ότι έχει ο όρος «Φιλολογία». Ο Κ Ανώπιος διατείνεται και πάλι:

*«Η Ελληνική Φιλολογία ή η κατ' εξοχήν φιλολογία είναι η πλήρης αναγνώρισις όλου του Ελληνικού βίου, κατά πάσαν αυτού σχέσιν και καθ' όλην την έκτασιν. Ίνα γνωρίσωμεν τον βίον ενός τινός έθνους πρέπει να γνωρίζωμεν τα στοιχεία τα συνιστώντα την ουσίαν αυτού»*³³.

Η ρήση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, όπως θα φανεί παρακάτω, για το περιεχόμενο του όρου «Εθνική Λογοτεχνία» και τις παραμέτρους του. Μέχρι και τα 1867 πά-

ντως, όπως φαίνεται από την εισαγωγή του Α. Κυπριανού στη μετάφραση έργου του Müller, υπάρχουν ακόμη αρκετές επιφυλάξεις σχετικά με τη χρήση του όρου. Σημειώνει χαρακτηριστικά ο Κυπριανός:

*«...η Λογοτεχνία είναι μεν αθών και εύχρηστον, και αυτό και τα παράγωγα, εφοβήθην όμως μη το καινοπρεπές της όψεως αυτού τάραξη και πίεση τους αναγνώστας, ως καινόν υπόδημα εγώ δε κατ' ουδένα λόγον ήθελον να φανώ καινοτόμος και νεωτεροποιός»*³⁴.

Πιο κάτω, στην Ομιλία του, ο Ανώπιος συναρτά την «κυρίως φιλολογία ενός τινός έθνους» με την πολιτική του ιστορία, αφού θεωρεί και τις δύο «του αυτού όλου μέρη»³⁵. Η άποψή του από τη μια πλευρά απηχεί και τις ευρωπαϊκές ρομαντικές ιδέες για την ιστορικότητα. Ακόμη και ο Βαλαωρίτης συναρτώντας την ιστορία με τη λογοτεχνική δημιουργία, με την ποίηση ειδικότερα, διατείνεται σχεδόν αφοριστικά: «Ιστορία λοιπόν, τουτέστιν αλήθεια, είναι η κυριότερα βάσις της εθνικής ποιήσεως...»³⁶. Γι' αυτό ίσως και πίστευε ότι η ελληνική ποίηση χρειάζεται να αναπτυχθεί μέσω του έπους, του οποίου «έδρα» είναι η ιστορία, και μετά να εξελιχτεί σε άλλους τύπους, όπως η λυρική ή η δραματική ποίηση. Από την άλλη πλευρά, αν συνεκτιμήσουμε και την ιστορική φάση της Ελλάδας που μόλις έχει αναγεννηθεί και έχει ανάγκη να ανδρωθεί και να ωριμάσει, η παραπάνω άποψη του Ανώπιου συνδέεται και με μια γενικότερη ευρωπαϊκή τάση παραλληλισμού της εξέλιξης του «έθνους» με την εξέλιξη του ανθρώπου ως οργανισμού (νηπιακή, νεανική, ανδρική και γεροντική ηλικία)³⁷. Παρόμοιες απόψεις εντοπίζονται και σε διάφορα κείμενα του Ζαμπέλιου ο οποίος συνδέει τα (διάφορα) είδη ποίησης που προαναφέραμε με την «ηλικία του έθνους»³⁸. Οι απόψεις αυτές απηχούν τις θέσεις του Hegel, κυρίως, για την κλασική διαίρεση της ποίησης στους τρεις πολύ γνωστούς τύπους επική, λυρική και δραματική. Για το Hegel η επική ήταν εκείνη που ως περισσότερο «αντικειμενική» λειτουργούσε ως καθρέφτης του έθνους³⁹. Άποψη που διαρκεί τελικά από το Ζαμπέλιο και το Βαλαωρίτη ως τον Παλαμά.

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι υπάρχουν οι κατάλληλες συνθήκες για την εγκαθίδρυση μιας σχέσης μεταξύ της «Λογοτεχνίας» και του «Έθνους», έτσι όπως αυτή καθορίζεται εννοιολογικά τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα από τις πρώτες κιόλας δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Ο δεσμός, όμως, των δύο νεόκοπων ακόμη όρων, που αμέσως μετά θα συναιρεθούν σ' αυτόν της «εθνικής λογοτεχνίας», φιλτράρεται, αν δεν υπονομεύεται, μέσα από πρακτικές αποκλεισμού άλλων λογοτεχνικών έργων (ξένων ή αρχαίων), συμβαδίζει με μια σχεδόν εχθρική στάση απέναντι σε ξένες (ευρωπαϊκές κυρίως) λογοτε-

χνικές κινήσεις και λειτουργεί από μόνος του ως βασική αρχή της ανάπτυξης του ενδιαφέροντος για τη σχέση των ελλήνων δημιουργών με την ευρωπαϊκή λογοτεχνία⁴⁰. Αυτό φαίνεται ότι απασχολεί κυρίως το Ζαμπέλιο και τον Πολυλά στον περίφημο διάλογό τους για το Σολωμό.

Ο Ζαμπέλιος κατηγορεί το Σολωμό για προσχώρηση στον «ετερούσιον και αλλοτύπων Γερμανισμόν», ενώ θεωρεί το σολωμικό *Λάμπρο* μανιφέστο «ρομαντικού μυθιστορισμού»⁴¹. Ο Πολυλάς αντικρούει τέτοιες κατηγορίες, υπερασπιζόμενος την πίστη του Σολωμού στη δημοτική γλώσσα⁴². Η παραδοξότητα που συνιστά αυτός ο διάλογος έχει να κάνει με την τάση και των δύο συμμετεχόντων να υπερασπιστούν έναν «ελληνοκεντρισμό» από διαφορετική, ωστόσο, βάση ο καθένας. Όπως υποστηρίζει ο Κ.Θ. Δημαράς, ο Σολωμός φτάνει στο Δημοτικισμό κινούμενος κυρίως από βαθύτατα ψυχικά αίτια, επειδή βλέπει μέσα από το γλωσσικό όργανο τον άνθρωπο και την ψυχή του. Επιπλέον, μελετώντας τους ιταλούς ποιητές αποφάσισε να γράψει το έργο του στη μητρική του γλώσσα, αλλά, έχοντας μείνει έξω από τη λόγια νεοελληνική παράδοση, δεν σπούδασε τα κείμενά της, δεν συνήθισε ποτέ το γλωσσικό της όργανο και συνακόλουθα δεν ποτίστηκε από το πνεύμα της⁴³.

Ξαναγυρνώντας, όμως, στο Ζαμπέλιο, αξίζει να εμμείνουμε σε κάποιες ακραίες αλλά σημαντικές θέσεις του για την ποίηση πάντα και τη γλώσσα της:

«Αλλά, κατά δυστυχίαν, μόνοι των Ευρωπαίων ημείς οι Έλληνες εισβαίνομεν εις του νεωτέρου κόσμου το στάδιον στερούμενοι τοιούτου εθνικού ταμειυτηρίου, στερούμενοι και Ποιήσεως δοκίμου, και στερεών άμα πεποιθήσεων περί αρμοδιότητος γλώσσης ποιητικής»⁴⁴.

Η αφοριστική διάθεση του Ζαμπέλιου είναι, εντούτοις, ενδεικτική της τάσης της εποχής του να προσδίδει εθνική σπουδαιότητα στην ποίηση, διεκδικώντας ανάμεσα στα άλλα και την «καθαρότητα», την ποιότητα γενικά, της γλώσσας της. Αυτό φαίνεται ιδιαίτερα και στα σκεπτικά των βραβεύσεων στους ποιητικούς διαγωνισμούς του Πανεπιστημίου Αθηνών (1851-1877), την «ψύχωση της εποχής» εκείνης, κατά το χαρακτηρισμό του Λ. Πολίτη⁴⁵.

Στα σκεπτικά των βραβεύσεων σ' αυτούς τους διαγωνισμούς είναι εμφανέστατη μια εχθρική στάση απέναντι σε καθετί που δεν είναι αμιγώς «ελληνικό». Το σώμα των εθνικών κειμένων γίνεται αντιληπτό ως ένας «απαράβατος» οργανισμός, ως ντόπια οργανική δομή, όπου δεν έχει θέση η μίμηση ξένων λογοτεχνικών έργων. Και αυτό πρέπει να θεωρηθεί ότι είναι απόρροια της συνειδητοποίησης της ανάγκης για μια λογοτεχνία εθνική και της δυναμικής των αξιώσεων της. Η θεώρηση κάθε αλλοδαπής επιρροής ως υπεύθυνης γι' αυτό που στην Έκθεση

του 1863 χαρακτηρίζεται «ξενίσουσα της νέας Ελλάδος ποίησις», αφού «φέρει επί του τραχήλου ξενικόν ζυγόν», είναι αποκαλυπτική της αντίληψης για την επικινδυνότητα των ευρωπαϊκών λογοτεχνιών και τάσεων, οι οποίες μπορεί να αποθούν επιζήμιες και υπονομευτικές όχι μόνο για την ελληνική λογοτεχνία αλλά και για την ελληνική κουλτούρα γενικότερα⁴⁶.

Όπως είναι φυσικό, μια τέτοια στάση απέναντι στον «ευρωπαϊσμό» κατευθύνεται και εναντίον του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, γενικότερα, και εναντίον του ευρωπαϊκού μυθιστορήματος, ειδικότερα. Στην Έκθεση του 1879 ο Θ. Ορφανίδης συστήνει στον έλληνα ποιητή «να αποφεύγη ως δολίαν Κίρκην την Ευρωπαϊκήν μυθιστορίαν» και να μην καταφεύγει «εις ρομαντικά ψελλίσματα του συρμού», ενώ τον χρεώνει με το καθήκον «να ψάλη όλον τον εξωτερικόν κόσμον και τόσα της πατρίδος του ηρωικά κατορθώματα»⁴⁷. Και ο Κ.Α. Ζανετάκης - Στεφανόπουλος σε ένα άρθρο του, το 1869, στην *Πανδώρα* το θέτει με αυτό τον τρόπο: «Είναι λοιπόν κατεπείγον ν' αντιστρατευθώμεν εις την ολεθρίαν επιρροήν του ξένου μυθιστορήματος δημιουργούντες το εθνικόν μυθιστόρημα»⁴⁸.

Πολλοί συμερίζονται την άποψη ότι η λογοτεχνική ενεργοποίηση και αξιοποίηση του «ένδοξου» ελληνικού παρελθόντος είναι εκείνη που θα αποτελέσει τη βάση δημιουργίας ή το έναυσμα της επανεργοποίησης της εθνικής συνείδησης. Αναμένεται, δηλαδή, από τη Λογοτεχνία να είναι περισσότερο «εκφραστική», για να μην πούμε ρεαλιστική, γεγονός που μάλλον υποκρύπτει μια αντίφαση. Σύμφωνα με την τυπολογία του Abrams για τις παλαιότερες κριτικές θεωρίες [αναφορικά με τη σχέση των τεσσάρων συνιστωσών της λογοτεχνικής επικοινωνίας: *πραγματικότητα*, (αναγνωστικό) κοινό, *καλλιτέχνης*, (λογοτεχνικό) έργο], η ρομαντική άποψη είναι εκείνη που θεωρείται περισσότερο «εκφραστική», αφού αντιμετωπίζει το λογοτεχνικό έργο ως «*αυθόρμητο υπερχείλισμα*» των συναισθημάτων του δημιουργού, του ποιητή ιδιαίτερα⁴⁹. Αν συνεκτιμήσουμε τώρα αυτή τη θεωρητική άποψη με τις απαιτήσεις για τη λογοτεχνική γραφή - δημιουργία - έτσι όπως αυτές διατυπώνονται στα σκεπτικά των βραβεύσεων των ποιητικών διαγωνισμών και σε άλλα κείμενα της εποχής - αλλά κυρίως με τη λογοτεχνική πρακτική της εποχής που σαφώς παραπέμπει σε ρομαντικά χαρακτηριστικά, δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι οι έλληνες δημιουργοί αντιφάσκουν: χωρίς ιδιαίτερο λόγο δείχνουν ότι καταδιώκουν ρομαντικά ιδεώδη που στην ουσία ακολουθούν. Έτσι, ο Βαλαωρίτης, για παράδειγμα, στον πρόλογο του ποιήματός του *Αθανάσιος Διάκος*, αν και εναντιώνεται στο ρομαντισμό θεωρώντας τον ξενική κίνηση, χρησιμοποιεί την κατεξοχήν ρομαντική έννοια του οργανισμού για να περιγράψει

την πληρότητα και την αυτάρκεια της ελληνικής λογοτεχνίας⁵⁰. Μια ακόμη ένδειξη, αν όχι απόδειξη, ότι οι Έλληνες δημιουργοί και διανοητές της εποχής παρακολουθούν την ευρωπαϊκή σκέψη.

Και σε μια παλαιότερη Έκθεση, του 1852, είναι εμφανής η (νεοκλασικής αυτή τη φορά έμπνευσης ως κατ' ανάγκη «πραγματιστική»)⁵¹ αντίληψη για την κοινωνική και καθοδηγητική - παιδευτική δύναμη της ποίησης, αφού:

«Αύτη αναφλέγει τον έρωτα της αρετής, της τιμής και της δόξης, αναθερμαίνει την ψυχρανθείσαν φιλογένειαν, αναζωπυρεί την σβεσθείσαν φιλοπατρίαν, καταστέλλει τα αγενή πάθη, κατασιγάζει την δύσηχον φιλαυτίαν και κινεί τον άνθρωπον εις πράξεις κοινωφελείς και ηρωικάς, δι' ας και ζων τιμάται επί γης και θαυμάζεται, και θανών υμνείται και μακαρίζεται»⁵².

Όλα τα παραπάνω φαίνονται ίσως υπερβολικά, αν αγνοήσουμε ότι το λογοτεχνικό ιδεώδες στις αρχές και στα μέσα του 19^{ου} αιώνα συνίσταται στο στενό συσχετισμό της ζωής του έθνους με τη λογοτεχνική δημιουργία. Όταν «...όπως η θρησκεία και η γλώσσα ούτως και η ποίησης είνε η πιστή αντανάκλασις και ο άσφαλτος γνώμων της αναπτύξεως του εθνικού πνεύματος»⁵³, ενώ «η φιλολογία είναι απαύγασμα της κοινωνικής καταστάσεως των εθνών, η δε ποίησης ο καθρέφτης των αισθημάτων, των συνταρασσόντων τους μυχούς της καρδιάς των»⁵⁴, δεν μπορεί να γίνει εύκολα αποδεκτό το φιλτράρισμα κάθε τι του «εθνικού» μέσα από το «ξενικό».

Ακόμη και μετά το τέλος των Πανεπιστημιακών Ποιητικών Διαγωνισμών (1877) εξακολουθεί να γίνεται λόγος για την ανάγκη λογοτεχνικής «καθαρότητας» αλλά και για έλλειψη «σπουδαίων» λογοτεχνικών έργων. Οι αιτίες για το τελευταίο δεν αναζητούνται στη μίμηση ξένων λογοτεχνικών έργων από τους Έλληνες δημιουργούς αλλά στο επίπεδο των κοινωνικών συναρτήσεων της εποχής και στην αντιθετική σχέση ανάμεσα στο συγγραφέα, και ειδικότερα στον ποιητή, και σε εκείνους που τον περιβάλλουν. Αυτό αποτελεί και ένα από τα κύρια θέματα της (δημόσιας) συζήτησης μεταξύ του Εμμ. Ροΐδη και του Άγγ. Βλάχου.

Ο πρώτος, με αφορμή το δραματικό διαγωνισμό που καθιέρωσε το 1877 ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», και στον οποίο ήταν κριτής ο ίδιος, δημοσιοποίησε τη βαρυσήμαντη κριτική του μελέτη *Περί Συγχρόνου Ελληνικής Ποίησης*⁵⁵. Οι απόψεις που περιέχονται σ' αυτήν συνιστούν την περίφημη θεωρία του για την «περιρρέουσα ατμόσφαιρα», για το κοινωνικό δηλαδή περιβάλλον που επηρεάζει την ποιητική δημιουργία, περιβάλλον που στο κρίσιμο ιστορικό μεταίχμιο του νεαρού ακόμη κράτους δεν ήταν καθόλου ευνοϊκό για την ποίηση⁵⁶. Ο Ροΐδης υποστηρίζει ότι δεν υπήρχε τότε ποίηση

στην Ελλάδα αλλά και ούτε μπορούσε να υπάρξει. Αναφέρει μάλιστα χαρακτηριστικά ότι:

«Οι ποιηταί ουδέν άλλον υπήρξαν ή κάτοπτρα πιστώσ αντανακλώντα τα αισθήματα των συγχρόνων. Πλην των εμφύτων τη ανθρωπότητι κοινών τόπων εκάστη φυλή έχει εν εκάστω αιώνι μυχιούς τινάς πόθους, ονειράτα και εφέσεις, τα περιλαμβανόμενα σήμερα υπό το όνομα "ιδανικού", ου η αποτύπωσις είναι έργον του ποιητού και του τεχνίτου»⁵⁷.

Με άλλα λόγια, ο ποιητής είναι καθρέφτης αυτών που τον περιβάλλουν αλλά και εκπρόσωπος του έθνους, ενώ η ποίηση είναι δεμένη με το έθνος και αντικατοπτρίζει εθνικές φιλοδοξίες και ιδανικά. Στην απάντησή του ο Βλάχος δεν αποδέχεται φυσικά την άποψη του Ροΐδη για τη μη ύπαρξη ποίησης στην Ελλάδα της εποχής του. Δεν είναι δυνατό, εξάλλου, να αναιρέσει τον ίδιο τον κόσμο του. Από την άλλη, για το ρόλο του ποιητή, πιστεύει ότι ο θεός γεννάει τους ποιητές. Παλαιότερα, το 1866, υποστηρίζει ότι το έθνος είναι εκείνο που γεννάει τον ποιητή, του οποίου το έργο είναι καθρέφτης της εθνικής ζωής, συμφωνώντας ουσιαστικά με το Ροΐδη για το ρόλο του ποιητή ως εκπροσώπου του έθνους. Για το Βλάχο οι εθνικές πηγές είναι εκείνες που εφοδιάζουν τον ποιητή με λογοτεχνικό υλικό και όχι η ατομική του έμπνευση, ενώ η ποίηση δεν γίνεται αντίληπτή ως ατομική έκφραση αλλά ως εθνική έκφραση μέσω του ατόμου⁵⁸.

Και πάλι η μεταφορά του καθρέφτη, προκειμένου για τη Λογοτεχνία και ειδικότερα για την Ποίηση, εμπνέεται από την αντίληψη ότι η ανάπτυξη της αναπαριστάνει τελικά την εξέλιξη του έθνους και τις ιστορικές στιγμές του. Αυτή η αντίληψη διατρέχει ολόκληρο το 19^ο αιώνα. Ακόμη και ο Βερναρδάκης, υπερασπιστής του αποκλεισμού των ξένων επιρροών γενικά, διατείνεται από τη δεκαετία ακόμη του '80: «Οποίον είνε το έθνος, τοιαύτη είνε και η πολιτεία του, οποία δ' είνε η πολιτεία αύτη, τοιαύτη είνε και η φιλολογία, και τα γράμματα και η δόξα της»⁵⁹.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η λογοτεχνία κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα γίνεται κατανοητή στη σχέση της με το έθνος, του οποίου ακολουθεί την πορεία και τη μοίρα, ενώ η έννοια της «εθνικής λογοτεχνίας» τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Ευρώπη, δίνει έμφαση στην «αντιπροσωπευτική» και «εκφραστική» λειτουργία της Λογοτεχνίας, για να συνδεθεί αυτή πιο εύκολα με το έθνος και με τα μέλη του. Έτσι, οι αρχές με τις οποίες ξεχωρίζει ένα έθνος, δηλαδή αυτές της ανεξαρτησίας, της οργανικής αυτάρκειας και της πρωτοτυπίας, είναι ίδιες με τις αρχές που καθορίζουν το περιεχόμενο της «εθνικής λογοτεχνίας». Μια τέτοια ταυτότητα αποδεικνύεται καθοριστική για το ύφος της λογοτεχνικής δημιουργίας και ιδιαίτερα σημαντική για την

πρόσληψη και την «κατανάλωση» των λογοτεχνικών κειμένων από τους αναγνώστες της εποχής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: ⁵1989, σ. 168.
2. Έτσι ορίζει την «Ιστορία της Λογοτεχνίας» ο Roderick Beaton στο: *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία: Ποίηση και Πεζογραφία, 1821-1922*, μτφρ. Ευαγγελία Ζουργού - Μαριάννα Σπανάκη, Αθήνα: Νεφέλη, 1996, σ. 18.
3. Delcroix Maurice και Hallyn Fernand, *Εισαγωγή στις Σπουδές της Λογοτεχνίας: Μέθοδοι του Κειμένου*, μτφρ. Ι.Ν. Βασιλαράκης, Αθήνα: Gutenberg, 1997, σ. 270.
4. Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα: Ερμής, ⁵1987, σσ. 168-9.
5. Ό.π., σ. 172.
6. Τα χρονολογικά όρια του Ελληνικού Ρομαντισμού (1830-1880), αν και συμβατικά, δεν έχουν αμφισβητηθεί ουσιαστικά. Βλ. ενδεικτικά: Σαββίδης Γ.Π., «Ελληνικός Ρομαντισμός: 1830-80. (Σχεδιάγραμμα για ένα Χρονολόγιο)», περ. *Νέα Εστία*, τόμ. 110^{ος}, τχ. 1307 (1981): 279-329. Πολίτης, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 170 κ.ε. Τα ίδια όρια δέχεται και ο Κ.Θ. Δημαράς, αν και μιλά για «προρωμαντικά» φαινόμενα (βλ. *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό.π., σσ. 3-20). Βλ. ακόμη: Βαλέτας Γ., «Το Προανάκρουσμα του Νεοελληνικού Ρομαντισμού», περ. *Νέα Εστία*, τόμ. 110^{ος}, τχ. 1307 (1981): 275-8.
7. Μερακλής Μ.Γ., «Εισαγωγή». Στον τόμο *Η Ελληνική Ποίηση: Ρομαντικοί, Εποχή Παλαμά, Μεταπαλαμικοί*, τόμ. Γ', επιμ. Μ.Γ. Μερακλής, Αθήνα: Σοκόλης, 1989, σσ. 24-6.
8. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η (συνοπτική) αποτίμηση της συμβολής και της δυναμικής της γενιάς του 1880 που μας δίνει ο Τάκης Καρβέλης στην πρόσφατη μελέτη του *Η Γενιά του 1880*, Αθήνα: Σαββάλας, 2003, σσ. 143-6 (κυρίως).
9. Μερακλής, «Εισαγωγή», ό.π., σ. 28. Για τα πνευματικά ρεύματα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εποχής του 1880, βλ. και Κατσίκη - Γκίβαλου Άντα, *Φιλολογικές Διαδρομές Ι: Από τον Παλαμά στο Νικηφόρο Βρεττάκο*, Αθήνα: Οδυσσεύς, ⁴1999, σσ. 19-25.
10. Μερακλής Μ.Γ., «Οι Ρομαντικοί του 19^{ου} Αιώνα», περ. *Νέα Εστία*, τόμ. 110^{ος}, τχ. 1307 (1981): 13.
11. Για περισσότερα, βλ. Σαχίνης Α., *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα: Ιστορία και Κριτική*, Αθήνα ⁵1980, σ. 13 (κυρίως). Βλ. ακόμη την «Εισαγωγή» του Παν. Μουλλά στο *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας: Από τις Αρχές της ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, τόμ. Α', σσ. 17-238, Αθήνα: Σοκόλης, 1998.
12. Μερακλής, «Εισαγωγή»..., ό.π., σ. 24.
13. «Της Επιτροπής των Κριτών Εκθεσις περί του Διαγωνισμού της "Εστίας" προς Συγγραφήν Εθνικού Διηγήματος». *Παράρτημα της Εστίας* 333 (15 Μαΐου 1883). (Βλ. ακόμη Beaton, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία...*, ό.π., σ. 105, σημ. 10).
14. Σαχίνης, ό.π., σ. 13.
15. Λουκάτος Δημήτριος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, ²1978, σ. 62.
16. Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά Χρόνια, Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα: Μνήμων (Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού), 1993, σ. 25, και Λουκάτος, ό.π., σσ. 57-8.
17. Ενδεικτική μιας τέτοιας στάσης των δημιουργών είναι η σχέση του Κ. Παλαμά με τα δημοτικά τραγούδια. Βλ. Κατσίκη - Γκίβαλου, *Φιλολογικές Διαδρομές Ι...*, ό.π., σσ. 32-87. (Την επίδραση αυτής της σχέσης στην ποίηση του Παλαμά μελετά η Άντα Κατσίκη - Γκίβαλου στη διδακτορική της διατριβή: *L'Influence des Chants Populaires sur la Langue et sur la Poésie de Palamas*, Paris 1972).
18. Ψυχάρης, *Το Ταξίδι μου*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα: Ερμής, 1971, σ. 37. (Η έκδοση αυτή είναι πιστή ανατύπωση της πρώτης, το 1888, την οποία ακολουθούν δύο άλλες, το 1905 και το 1926).
19. Ό.π.
20. Tziovas Dimitrios, *The Nationism of the Demoticists and its Impact on their Literary Theory (1888-1930): An Analysis Based on their Literary Criticism and Essays* (διδακτορική διατριβή), Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1986, σ. 22.
21. Παλαμάς Κωστής, *Άπαντα*, τόμ. Β', Αθήνα: Μπίρης, χ.χ., σ. 413.
22. *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα*, τόμος Β', εισαγ. και επιμ. Γιάννης Βλαχογιάννης, Αθήνα: Βαγιονάκης, 1947, σ. 303.
23. Μπαμπινιώτης Γεώργιος, *Συνοπτική Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1985, σ. 171.
24. Πολίτης Λ., *Ιστορία...*, ό.π., σ. 13. Για περισσότερα, βλ. Κοραΐς Αδαμάντιος, *Άπαντα τα Πρωτότυπα Έργα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, τόμ. Α', ²Αθήνα 1964-65, σ. 857.
25. Πολίτης, ό.π., σσ. 11-2.
26. Μπαμπινιώτης, ό.π., σ. 171.
27. Τσουκαλάς Κωνίνος, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: Ο Κοινωνικός Ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μτφρ. Ιωάννα Πετροπούλου - Κωνίνος Τσουκαλάς, Αθήνα: Θεμέλιο, 1992, σ. 540. Βλ. ακόμη: Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του Γλωσσικού μας Ζητήματος*, Αθήνα, 1943, σσ. 183-4.
28. Ψυχάρης, ό.π., σσ. 38, 175.
29. Σολωμός Δ., *Ποιήματα και Πεζά*, εισαγ. και επιμ. Στυλιανός Αλεξίου, Αθήνα: Στιγμή, 1984, σσ. 533, 543.
30. Δημαράς Κ.Θ., *Δοκίμιο για την Ποίηση*, Αθήνα: Νεφέλη, ²1990, σσ. 92-3.
31. Πανταζίδης Ι., «Φιλολογία, Γραμματολογία, Λογοτεχνία», περ. *Εστία*, τόμ. ΚΒ', τχ. 557 (1886): 546-8. Ο όρος «Λογοτεχνία» εμφανίζεται στην Ελλάδα με καθυστέρηση σχεδόν ενός αιώνα από την εμφάνισή του στην υπόλοιπη Ευρώπη. Εκεί η «Λογοτεχνία» χρησιμοποιείται, από τα τέλη ακόμη του 17^{ου} αιώνα, για να δηλώσει τη γνώση των κειμένων και τη λογοτεχνική κουλτούρα. Εξακολουθεί πάντως και τότε να περιλαμβάνει ένα μεγάλο μέρος από γραπτά κείμενα, από τη Θεολογία μέχρι τις Φυσικές Επιστήμες, ενώ μόλις στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα γίνεται αντιληπτή ως ένα σώμα «φανταστικών» (γραπτών) κειμένων, γεγονός που έχει σχέση πιθανότατα με την ανάπτυξη της Αισθητικής (βλ. Tziovas, *The Nationism...*, ό.π., σ. 19). Ενδιαφέρουσα και κατατοπιστική για την ιστορία του όρου «Λογοτεχνία», αλλά και για την ποίηση, είναι η συνοπτική ιστορία του όρου κατά το R. Wellek (*The Attack on Literature, and Other Essays*, London: Harvester Press, 1982, σσ. 13-7).
32. Πανταζίδης, ό.π., σ. 548.
33. Ασώπιος Κ., *Ομιλία Κ. Ασωπίου (εκφωνηθείσα υπ' αυτού εν τω Πανεπιστημίω Όθωνος τη κγ' Οκτωβρίου 1842, επί της πρώτης ενάρξεως των αυτού μαθημάτων)*, εν Αθήναις 1842, σσ. 1-2.
34. Κυπριανός Α., «Εισαγωγή», Στο Müller: *Ιστορία της Ελληνικής Φιλολογίας*, μτφρ. Α. Κυπριανός, Αθήνα 1867, σ. κ'.
35. Ασώπιος, *Ομιλία Κ. Ασωπίου...*, ό.π., σ. 33.
36. Βαλαωρίτης, Αρ. *Βίος και Έργα*, τόμ. Γ', Αθήνα: Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1907, σ. 163, και Tziovas, *The Nationism...*, ό.π., σ. 426.
37. Ασώπιος, ό.π., σ. 3.
38. Ζαμπέλιος Σπ., *Πόθεν η Κοινή Λέξις Τραγουδώ; Σκέψεις περί Ελληνικής Ποιήσεως*, εν Αθήναις 1859, σ. 53.
39. Το μεταφέρει αυτό ο Τζιόβας (Tziovas) (*The Nationism...*, ό.π., σ. 38).
40. Ό.π., σ. 33.
41. Ζαμπέλιος, ό.π., σσ. 74, 77.
42. Πολυλάς Ι., *Πόθεν η Μυστικοφοβία του κ. Σπ. Ζαμπέλιου; Στοχασμοί*, εν Κερκύρα 1860, σ. 4.
43. Δημαράς, *Δοκίμιο...*, ό.π., σσ. 92-3.
44. Ζαμπέλιος, ό.π., σ. 26.
45. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας...*, ό.π., σ. 157. Περισσότερα βλ. στο Moullas Panayotis, *Les Concours Poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Athènes: Archives Historiques de la Jeunesse Grecque (Secrétariat Général à la Jeunesse), 1989.

46. «Εκθεσις του κατά το Έτος 1863 Ποιητικού Διαγωνισμού του Κ.Ι. Βουτσινά», περ. *Πανδώρα* 14 (1863-1864): 105-22.
47. «Κρίσις του Βουτσιναιίου Ποιητικού Αγώνος εν έτει ΑΩΟ', Αναγνωσθείσα την Ι' Μαΐου εν τη Μεγάλη Αιθούση του εν Αθήναις Εθνικού Πανεπιστημίου υπό του Εισηγητού Θεοδώρου Γ. Ορφανίδου. (Του Πρυτάνεως Παύλου Καλλιγιά Προεδρεύσαντος, και των Καθηγητών Θ. Αφεντούλη και Γ. Μιστριώτου Κρινάντων). Εξεδόθη Δαπάνη του Φιλογενούς Αγωνοθέτου», περ. *Πανδώρα* 21 (1870-1871): 45-56, 73-6, 111-6, 137-40, 151-60, 192-9, 213-8.
48. Ζανετάκης - Στεφανόπουλος Κ.Α., «Περί του Γαλλικού Μυθιστορήματος και της Επιρροής αυτού επί τα εν Ελλάδι Ηθη», περ. *Πανδώρα*, τόμ. Κ', τχ. 460-61 (1869): 85.
49. Abrams M.H., *Ο Καθρέφτης και το Φως*, μτφρ. Άρης Μπερλής, Αθήνα: Κριτική, 2001, σ. 50 κ.ε.
50. Βαλαωρίτης, *Βίος και Έργα*, ό.π., σ. 163.
51. Έτσι χαρακτηρίζει ο Δ. Τζιόβας τη νεοκλασική κριτική η οποία μελετά την επίδραση του (λογοτεχνικού) έργου πάνω στο (αναγνωστικό) κοινό. (Βλ. *Μετά την Αισθητική: Θεωρητικές Δοκιμές και Ερμηνευτικές Αναγνώσεις της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Γνώση, 1987, σ. 224).
52. «Ο Ποιητικός Αγών του 1852», περ. *Πανδώρα* 3 (1852-1853): 44-5.
53. «Εκθεσις του κατά το Έτος 1863 Ποιητικού Διαγωνισμού του Κ.Ι. Βουτσινά», περ. *Πανδώρα* 14 (1863-1864): 105-22.
54. [Ορφανίδης Γ.], *Η κατά το 1868 περί του Βουτσιναιίου Διαγωνίσματος Εκθεσις της Επιτροπής*, εν Αθήναις 1868, σ. 4.
55. Ροΐδης Ε.Δ., *Περί Συγχρόνου Ελληνικής Ποίσεως*, Αθήνα: Εστία, 1877.
56. Πολίτης, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 184.
57. Ροΐδης Ε.Δ., *Άπαντα*, τόμ. Β', επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα: Ερμής, 1978, σ. 238.
58. Βλάχος Άγγελος, *Ανάλεκτα*, τόμ. Β', Αθήνα: Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1901, σ. 59. Σχετικά με την πρόθεση του Άγγ. Βλάχου να κάνει αισθητή την παρουσία του στην πνευματική και λογοτεχνική σκηνή της εποχής, καθώς και για το ρόλο του στο «αίτημα της εθνικής ποίησης» και στο πεδίο των μετα-ρομαντικών αντιλήψεων για τη Λογοτεχνία, βλ. Αγγελάτος Δημήτρης, *Πραγματικότητας και Ιδανικών: Ο Άγγελος Βλάχος και ο Αισθητικός Κανόνας της Αληθοφάνειας (1857-1901)*, Αθήνα: Μεταίχιμο, 2003, σσ. 53-132 (κυρίως).
59. Βερναρδάκης Δ., *Ψευδαπτικισμού Έλεγχος, ήτοι Κ.Σ. Κόντου Γλωσσικών Παρατηρήσεων Αναφερομένων εις την Νέαν Ελληνικήν Γλώσσαν Ανασκευή*, εν Τεργέστη 1884, σ. 469.

* Ο Δημήτρης Πολίτης, δ.φ., διδάσκει «Παιδική Λογοτεχνία» στο Π.Τ.Ν. του Πανεπιστημίου Πατρών.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ

ΤΑΣΟΥΛΑ ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Το μετρό (ποίηση)

Εκδόσεις «ΚΕΔΡΟΣ», 2004, σελ. 40

Διαβάζοντας την τελευταία ποιητική συλλογή της συναδέλφου μας Τασούλας Καραγεωργίου, από είκοσι δύο ποιήματα με γενικό τίτλο «Το μετρό», ήρθε στο νου μου η αφοπλιστική ειλικρίνεια του Τάκη Σινόπουλου στο *Νυχτολόγιό* του, όπου ανάμεσα στον ποιητή και τον κριτικό - αναγνώστη του αναπτύσσεται ένας υποθετικός διάλογος. Γράφει, λοιπόν, ο Σινόπουλος: « (...) στη γλώσσα της ποίησης σημασία έχει όχι μόνο αυτό που βλέπεις (διαβάζεις) γραμμένο, αλλά και το άλλο που δεν βλέπεις γραμμένο. Αυτό που κάποτε ακούγεται σα δεύτερος ήχος στα ενδιάμεσα των συλλαβών και των λέξεων - δεν είναι η σιωπή, μη θιάζεσαι - είναι ο ήχος που αφήνουν οι λέξεις τρίβονται - τα κόκκαλά τους τρίβονται - η μια με την άλλη. (...) Καμιά φορά - σπάνια - πίσω από ένα ποίημα ή στα ενδιάμεσα του ακούς καθαρά κάτι σαν δεύτερο ποίημα - η αίσθηση είναι παράξενη, ταραζέσαι τότε. Κι αυτό φυσικά δεν είναι ο αντίλαλος του πρώτου ποιήματος. Είναι ένα άλλο ποίημα με μια δική του συναρμογή συλλαβών και λέξεων, διαφορετικό απ' το πρώτο» (Τ. Σινόπουλος, *Νυχτολόγιο 2, Συλλογή II*, εκδ. «Ερμής», Αθήνα 1988). Έχω την αίσθηση ότι το στοιχείο που ανακαλεί το «άλλο ποίημα» είναι ακριβώς η δυνατότητα της ποιήτριας να βιώνει καταστάσεις και γεγονότα εσωτερικά και να τα μετουσιώνει καλλιτεχνικά με τρόπο απόλυτα φυσικό, ψύχραιμα και καθόλου κραυγαλέα.

Στην ποίηση της Καραγεωργίου (έχουν προηγηθεί πέντε συλλογές) διακρίνουμε εκτός από την εσωτερικότητα και την ικανότητα της ενδοσκόπησης, τα στοιχεία της λιτότητας της έκφρασης και της αποτελεσματικότητας που μπορεί να έχει ο κείριος λόγος, όταν λέξεις και εικόνες χρησιμοποιούνται με ευστοχία. Στην ποίησή της ο υπόγειος σταθμός είναι «πανδέγμων» (λέξη παρμένη από τον Παπαδιαμάντη) και οι συνεπιβάτες «μια τοιχογραφία στο νάρθηκα βυζαντινού ναού». Ο ίδιος αυτός υπόγειος σταθμός παραχωρήθηκε ως κατοικία στην Αντιγόνη, μισό-

τρελη τώρα γριά, που «έχει στο βλέμμα εκείνο το μαδί του μαύρου χάους» και που οι κόρες της γεννήθηκαν στην ένωσή της με τον Άδη και τα θράδια «γίνονται σκιές και κουβαλούνε μυστικά την πεθαμένη μάνα τους». Η Περσεφόνη, που έχασε τη μνήμη της στην τσιμεντένια αποβάθρα του σταθμού, δεν έχει λόγο πια να γυρεύει τη μάνα της, ενώ η μοναξιά του Φιλοκτήτη δραπέτευσε από τη σπηλιά «όταν με δόλο του αρπάξανε τα τόξα» κι έγινε «κανονική αστή» αφήνοντας τη δικαιοσύνη «άοπλη, πιο μόνη κι από μόνη!». Διαβάζουμε επίσης ότι οι σύγχρονοι μύθοι συντίθενται «με κουρελάκια παραστάσεων σε αποστειρωμένα τούνελ», ότι ο αέρας που φυσάει στις αποβάθρες είναι «απορρυπαντικός» και ο χρόνος «άδειος», δίχως μνήμη.

Με όλα τα στοιχεία αυτά η Τασούλα Καραγεωργίου συνθέτει τον ποιητικό κόσμο της, έναν κόσμο βασισμένο στη μνήμη, στο «νόστο της ψυχής στη γη της μέσα μνήμης», τον κόσμο που απλώνεται από τον τόπο γέννησής της, την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, στη σύγχρονη χοάνη που δεν μπορεί εκ των πραγμάτων να εκπληρώσει τις προσδοκίες των ποιητών να αγοράσουν «λίγη επιστροφή». Η ποίησή της αντλεί από την καθημερινότητα μέσα στην πνιγηρή ατμόσφαιρα των σύγχρονων συνθηκών περιδιαβάζοντας με σαφείς υπαινιγμούς στο χώρο της ιστορίας και της μνήμης. Σαν βυθισμένη σε ένα σκοτεινό τοπίο, όπου δεν υπάρχει πλέον καμιά ελπίδα ζωής, η ποίηση της Καραγεωργίου κυριαρχείται από την αγωνία του ανθρώπου που επιδιώκει με κάθε θυσία να βγει έξω από το θανατερό τοπίο, έξω από την ερήμωση της σύγχρονης εποχής. Θα μπορούσε να διακρίνει κανείς το πάθος του ανθρώπου που πρέπει να αποφασίσει πως έχασε πια την ελπίδα του και δεν μπορεί να βρει παρηγοριά ούτε στο χθες, ούτε στο σήμερα. Το αδιέξοδο, ωστόσο, που υπογορεύεται από την ίδια την αδιέξοδη εποχή, ερμηνεύεται ως συνείδηση μιας υπερ-ιστορικής νομοτέλειας που μπορεί μέσω της ποίησης να τιθασεύει τα αισθήματα της οργής, της αδικίας, ακόμη και της αγανάκτησης και να κατακτά την τραγική λύπη, η οποία εμπεριέχει την εγκαρτέρηση και τη συμφιλίωση και η οποία, αναμφίβολα, είναι δώρο της ποίησης.

Νένα Κοκκινάκη